

Halmos Károly – Tamás Máté

Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság

*A hadseregellátásról**

Az 1822 szeptemberében lezárt életrajzi leírásában farádi Vörös Ignác (1757–1825) a következőképpen kezdte el leírni a vele közel negyven évvel azelőtti, a háború idejére kinevezett tartománybiztosi kinevezéséből adódott eseményeket:

„Ez a te nagy megfoghatatlan rendelésed hozott engemet nemes Soprony vármegyéből születésem helyéről Veszénybül először Banatus incorporatio¹ alkalmazásával Temesvárra² 1778-ban Temes vármegyében fő birónak.³ 1788-dikban a török háború elkezdődött,⁴ ezen háborúban a nagy armadiánál Bellgrád vittatásán és megvétele⁵ hadi provincialis commissariusnak rendeltettem, a holy is első esztendőben Joseff császár, az megbetegedvén,⁶ nagy eszű és emlékezetű Hadik⁷ [...] ez után pedig hies Laudon⁸ feldmarschalok alatt szolgáltam.”⁹

* Tamás Máté a tanulmányhoz szükséges kutatás során a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete támogatásában részesült. Halmos Károlyt az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék mellett működő PADMA–ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatási Központ támogatta. A kutatás és a tanulmány megírása során nyújtott segítségéért és tanácsaiért köszönet illeti Avar Antont, Balogh Zsuzsánnát, Dominkovits Pétert, Gulyás Anitát, Hegedüs Krisztiánt, Kalocsai Dórát, Uljana Kutuzovát, Lázár Balázst, Lenkei Gábort, Nagy Nórárt, Pintér Tamást, Sági Gergőt, Sebők Richárdot, Soós Istvánt, Suslik Ádámot, Szekér Barnabást és Szijártó M. Istvánt.

¹ 1778-ban rendelte el az uralkodó a Temesi Bánság (*Temescher Banat*) Udvari Kamara (*Kaiserliche Königliche Hofkammer*) – a Temesváron működő kamarai adminisztráción (*Kameraladministration*) keresztül történő – igazgatása alatt lévő területének Magyar Királysághoz való csatlósát (*incorporatio*), és három vármegye (Torontál, Temes és Krassó) megszervezését. Szentkláray 1879: 345; Madzsar 1927: 19.

² Ma: Timișoara, Románia.

³ A szentandrási járás főszolgabírójának. Madzsar 1927: 18.

⁴ 1787 elejétől már megkezdődött a császári-királyi hadsereg mozgósítása és a déli területek irányába való összevonása. 1787. augusztus 24-én az Orosz Birodalom hadat üzent az Oszmán Birodalomnak, ezzel összefüggésben pedig II. József szeptember 10-én kiadta a mobilizációra és a déli határok mentén történő koncentrációra vonatkozó végleges parancsát. A Habsburg Monarchia hadüzenetére 1788. február 9-én került sor.

⁵ Belgrád (ma: Београд/Beograd, Szerbia) ostroma 1789 szeptember–októberében zajlott. Nagy-L. 2013: 300.

⁶ II. József a császári-királyi főszereg parancsnokaként 1788 márciusától novemberéig tartózkodott a hadszíntéren. Farádi Vörös 1927: 58; Nagy-L. 2013: 296–299.

⁷ Gróf futaki Hadik András/Andreas Graf Hadik von Futak (1711–1790) 1774-től császári-királyi tábornagy (*Feldmarschall*), 1774–1790 között az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) elnöke, 1789 februárjától augusztusáig a császári-királyi főszereg parancsnoka volt. Nagy-L. 2013: 300.

⁸ Gideon Ernst von Loudon/Laudon (1717–1790) 1778-tól császári-királyi tábornagy, 1789 februárjától a horvátországi és szlavóniai hadtest parancsnoka, 1789 augusztusától pedig a főszereg parancsnoka volt. Nagy-L. 2013: 300.

⁹ Farádi Vörös 1927: 57–58.

Az élettörténet egyik példányának másolatát Madzsar Imre adta ki 1927-ben Vörös Ignác harmadik végrendeletével és annak 1820-ban, 1823-ban és 1825-ben tett kiegészítéseivel (*codicillus*) együtt. Az élettörténet megírását és mellékleteként való csatolását Vörös Ignác már az 1819-ben keltezett végrendeletében megemlítette.¹⁰ Csakhogy az 1927-ben közreadott szövegváltozatot a végrendelező 1822 szeptemberében zárta le,¹¹ így az 1822-esen kívül feltételezhetően létezett egy 1819-ben lezárt szövegváltozat is. A család levéltárában az 1822-ig írt változat egykorú másolata hagyományozódott. Madzsar Imre bevezetőjében a közlés engedélyezését Vörös Lászlónak (1848–1925, kereskedelmi miniszter 1905–1906 között) köszönte meg, aki másolatban őrizte az élettörténetet, a végrendeletet és a kiegészítéseket.¹²

Élettörténetében Vörös Ignác részletekbe menően írt le különböző eseteket, amelyek a hadseregellátás intézményi, logisztikai és szervezeti működéséről szólnak. Ezek az esetleírások a 18. század végének időszakára vonatkoznak. Vörös Ignác hivatali feladataiból adódóan az Orosz és a Habsburg Birodalomnak az Oszmán Birodalommal szemben 1787–1792 között viselt háborúját megelőző és a hadműveletek során működtetett hadseregellátási rendszeréről is írt. Ezáltal pedig láthatóvá válik a császári-királyi hadsereg békeidőszakban csökkentett és a hadműveletek idejére megemelt létszámú alakulatainak ellátása, főként a különböző szervezeti egységek és szintek működése.¹³

Ezek alapján felvetődhet a kérdés, vajon az, amivel az alábbiakban foglalkozni fogunk, tekinthető-e egyáltalán kereskedelemnek? A kereskedelmet nem könnyű (és a köznyelv nem is szokta) megkülönböztetni a forgalomtól és a piactól. Ráadásul, amikor általában piacról van szó, akkor rendszerint egy hétvégi élelmiszerpiacra asszociálunk. Ha kereskedelemről, akkor pedig leginkább egy boltosra vagy egy kiskereskedőre, pedig ma már az emberek nagy része bonyolultan felépülő üzletláncokban szerzi be a létfenntartáshoz szükséges cikkeket. Holott arról, mekkora logisztikai teljesítmény ezeknek a kereskedelmi létesítményeknek a működtetése, már végképp elképzelésük sincsen. A szakmai beszéd sem tesz mindig különbséget. Paul Krugman könyvecskéje *Földrajz és kereskedelem*

¹⁰ Farádi Vörös 1927: 179.

¹¹ Farádi Vörös 1927: 174.

¹² Madzsar 1927: 4–5. Vörös Ignác élettörténetéből – *Vörös Antal[sic!] feljegyzéseiből* alcímmel – Thim József 1888-ban már közölt egy szövegrészletet. (Thim 1888. Vö. Farádi Vörös 1927: 94–113.) 1915-ben megjelent tanulmányában Marczali Henrik többször idézte a kéziratmásolat szövegét, amelynek felhasználását – Madzsar Imréhez hasonlóan – Vörös Lászlónak köszönte meg. (Marczali 1915: 16–19. Vö. Farádi Vörös 1927: 58–61, 70–79, 88–93.) 2021-ben Pintér Tamás elemezte az élettörténetet, akinek külön is köszönetünket fejezzük ki, hogy rendelkezésünkre bocsátotta gépiratát. (Pintér 2020; Pintér 2021.) Vörös Ignác maga jegyezte meg, hogy a végrendeletét és – mellékleteként – az élettörténetét beadta Arad vármegye archívumába. (Farádi Vörös 1927: 179, 191.) Ezért az eredeti kéziratokat feltehetőleg – ahogy Madzsar Imre is megemlítette (Madzsar 1927: 53) – az Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Arad Prefectura Județului Arad fondjában tárolják. A tanulmány megírásának idején azonban az iratanyag nem volt kutatható.

¹³ Lásd ehhez Nagy-L. 2013; Lázár 2020.

címmel jelent meg, holott az eredeti cím (*Geography and Trade*) egyértelműen forgalomra utal és forgalom alatt egyértelműen nem kereskedelmet ért, hanem nemzetközi vállalatok határokon túlnyúló jószágáramlásairól beszél.¹⁴ Érdekes eset, amikor egy mű címe precízen kivített mond és ekként nem foglal állást kereskedelem vagy forgalom kérdésében, miközben a műből kihámozható egyik fontos eredmény, hogy a hadsereg tartományhatárokon túlnyúló gabonaforgalmát bizományosként szerepeltetett kereskedők segítségével bonyolították le.¹⁵

Kereskedelemről (*commerce*) akkor érdemes beszélni, ha egyenrangú felek kötnek egymással megállapodásokat, amelyek segítségével a termékek és szolgáltatások áramlása, forgalma (*trade*) zajlik. Ebben a tanulmányban nagyléptékű forgalmazásról, nagyléptékű kereskedelemről, nagyléptékű ellátórendszerrel lesz szó, de mikroszinten. Az elvont meghatározások étellel telítődnek, a szándékok, cselekedetek és esetek könnyebben értelmezhetővé válnak. Úgy véljük, a kereskedelem megértéséhez szükség van a határterületeken barangolni, és a következő írás erre nyújt lehetőséget. Ezért Vörös Ignác élettörténetéből kiindulva a hadseregellátás sajátos, a megvesztegetés és korrupció gyanújával körülengett rendszerével foglalkozunk. Az értelmezéshez szükség van az intézményi közgazdaságtan eredményeinek alkalmazására, ezért először ezek rövid leírását adjuk meg. Ezután Perjés Géza logisztikai tipológiájának összefoglalásával a különböző ellátási rendszereket mutatjuk be. Végül visszatérve Vörös Ignác élettörténetére, elemezzük az abban szereplő, az egyes hadseregellátásra vonatkozó eseteleírásokat, amelyek főként az 1778-tól megszerveződő Temes vármegyében játszódtak.

INTÉZMÉNYI KÖZGAZDASÁGTAN ÉS HADSEREGELLÁTÁS

A bizalmatlanság és a tragacspiac

Az elemzendő élettörténet egy olyan időszokról szól, amelyben a hadseregek már kellően nagyok voltak, és a harcmodor is megkövetelte, hogy a harcoló felek határozottan meg tudják különböztetni egymást, de a termelési technológia még nem tartott ott, hogy bármit is egységes minőségben tudjon előállítani. Ráadásul az élelem is korlátozottan állt rendelkezésre. A hadseregellátás egyik – esetlegesen alkalmazott – eljárása az önellátás volt. A saját költségen való termelés összetett és minőségileg igényes jószágok (fegyverek, hajók) esetében még csak-csak működtethető. Az önellátás azonban kevésbé költséghatékony formája volt az ellátásnak, ezért jobbára a beszerzés más formáit alkalmazták. (Arra a kérdésre, miért nem lehet az önellátás költséghatékony, a rövid válasz az: lényegében ugyanazért, amiért a szocialista tervezésmódszerek sem voltak hatékonyak.)

¹⁴ Halmos 2004.

¹⁵ Belitzky 1932.

A hadsereg önköltséges ellátása mellett a másik eljárás az lehetett volna, ha egy-egy üzemeltetést lehetett volna megbízni a szükséges jóságok szükségelt mennyiségének előállításával. A termelési technológiával kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy erőgépek ekkor még nem álltak rendelkezésre. Vízi- és szélenergia is csak korlátozottan. Ebben a helyzetben az emberi és állati erő olyan mértékű központosítására lett volna szükség, ami – már csak a munkaerő ellátásának okán is – legfeljebb a víziutak mentén tehetett volna rentábilissá a termelést. Az iparcikkek előállítása kézműves termelésben tehát jelentős részben maga is a mezőgazdasági ellátóképesség függvénye volt. Mivel a nagy üzemméretek nem voltak megvalósíthatók, az igényelt mennyiséget több helyről kellett volna beszerezni. Nemhogy egy város mestereitől (akik legalább egy céhhez tartoznak), hanem akár több város vagy akár falu mestereitől, ahol esetleg más és más gyártási szokások uralkodtak.

A nem egyenletes minőségnek súlyos következményei lehetnek, főként, ha a különbség nem azonnal nyilvánvaló. A legkülönbözőbb élethelyzetekben előforduló visszas helyzetek egyik oka, hogy a kölcsönös résztvevő igénylő és egymásrautaltságot létesítő helyzetekben sem azonos a felek tudása. Az egyik fél az ügylet tekintetében átlátással (a hasonló tranzakciókból leszűrt tudással), a másik fél az éppen megoldandó ügyre vonatkozó konkrét (ott és akkor érvényes) tájékozottsággal rendelkezik.

Modellszerűen leírható, hogy ezek a helyzetek – külső beavatkozás nélkül – gyanakváshoz és bizalmatlansághoz, piaci ügyletek esetén pedig a piac kudarcához vezetnek. A modellt Georg A. Akerlof dolgozta ki, és a tragacspiac (*market for lemons*) metaforával írta le.¹⁶ Eszerint rendeltetését tekintve egy használt autó egy újnak tökéletes helyettesítője, ennek ellenére a használtautó-piacon vásárolt autókkal sok a bosszúság. A használt autók piaca azért válik tragacsok piacává, mert az eladók tudják, hogy autójuk vagy jó, de akkor inkább megtartják, vagy rossz, és akkor inkább eladják. A vevők nem tudják, hogy egy kínált autó jó vagy rossz, csak azt tudják, hogy vannak rossz autók a piacon. Ez a tudás elbizonytalanító, tehát a vevők – a bizonytalansággal is számolva – csak kevesebbet hajlandók egy használt autó megvásárlására költeni annál, amit akkor áldoznának egy járműre, ha biztosak lennének annak jó minőségében. Emiatt az esetleg jó autót kínáló visszavonulnak a piacról, és a használt autók piaca a tragacsok gyűjtőhelyévé válik. Az információ egyenlőtlen eloszlása mindenkit minimalizáló stratégiára készítet, így a piac lassan szétesik.¹⁷ Ezt mindenképpen szükséges előre bocsátani, mert a vizsgált történet alapja a bizalmatlanság, tehát érdemes tisztázni, mi is volna az a tét, amit a bizalmatlanság szabad érvényesülése jelentene.

¹⁶ Akerlof 1970. A tragacs kifejezés angol megfelelőjének (lemon) jelentéstörténete könnyen föllelhető a világhálón.

¹⁷ Természetesen itt egy metaforikus modellről van szó, nem a valóság leírásáról. Mint minden modellnél, itt is el lehet mondani, miszerint ha a tények nem követik a modellt, akkor annál rosszabb a tényeknek.

Beszerezés

Visszatérve a hadiszállításokhoz, a beszerzés szempontjából az (volt) a kérdés: hogyan szerezhető be a szükséges termékek határidőre és az elvárt mennyiségben.¹⁸ Ha áérzékeny a felvásárló vagy felvásároltató (azaz számára a legfontosabb szempont az alacsony ár), alkalmazhatta a közvetlen árverés vagy árlejtés módszerét. Minél jobb árakat akart elérni, annál inkább törekedhetett a versengők számának gyarapítására. Ebben az esetben a „jó” árak ígéretével szemben a minőségükben bizonytalan teljesítések álltak. Ha ugyanis a szállítók szabadon egymás alá licitálhattak, akkor lehetséges, hogy végül a legolcsóbb ajánlat egyben a legigénytelenebb is lett. Ha a megrendelt javak nem az elvárt paraméterekkel és nem a tervezett határidőre álltak rendelkezésre, akkor hiába kötöttek ki különböző kártérítési eljárásokat. A kész tényeket nem lehetett meg nem történné tenni.

A nem az elvártnak megfelelő teljesítés ellenszere a kontraszelektált kínálat kiküszöbölése lehetett. Ennek egyik eszköze az óvadék (kaució, előzetesen leteendő, és nem megfelelőnek bizonyuló teljesítés esetén az elszámolásnál elve-szithető érték) intézménye. Csakhogy minél nagyobb óvadékat követeltek meg, annál inkább szűkült a piacra lépők köre, ami jó eséllyel a kínálati árak növekedéséhez vezetett. A gondolatmenetből kiolvasható meglepő következmény, hogy ha az áron kívül a jószág más paraméterei is fontosak voltak, akkor a vásárló a verseny korlátozásával nyert.

Ha a beszerzendő javak jellemzőit nehéz volt előzetesen meghatározni, és ennek tudatában a keresleti oldal eleve nem a legolcsóbb ajánlatokat akarta begyűjteni, akkor a megbízható beszerzési vállalkozók általi felvásároltatás intézménye állt rendelkezésre. Ez esetben az ellátás felelőssége a vállalkozókra hárult, ám ennek – eleve ebből indultunk ki – többletköltsége és ezen túlmenően kockázata is volt. A kockázat nem is annyira üzleti, mint inkább politikai. A hadseregellátásban a tényleges elszámolás ideje – főként hadi sikertelenség esetén – leszámolás is volt. A siker csak visszamenőleg igazolta az addigi eljárásokat, a kudarc viszont felelőskereséshez vezethetett. Ez azonban nem azonos az okok keresésével. Belső (politikai) körökben előfordulhatott ez utóbbi is, de kifelé – a nyilvánosság felé – szintúgy jó esélye volt a bűnbakkeresésnek.¹⁹ Mindez – közgazdasági szempontból – úgy összegezhető, hogy a hadseregellátás közbeszerzésként (*procurement*) értelmezhető (erről majd később lesz még szó), az ügylet során pedig a résztvevők között a megbízó–ügynök modellhez (*principal-agent model*) hasonlítható viszonyok alakul(hat)tak ki.

¹⁸ A következőkben leírtak bár modellszerűek, kiolvashatók az OeStA KA ZSt HKR HR megfelelő (Natural- és Monturwesen) mutatókönyveiből és regesztáiból.

¹⁹ Szent Biblia 1995: 3Móz 16, 3–28.

A megbízó–ügynök viszony

A főhadparancsnokság és a szállítók, de akár a főhadparancsnokság és a Katonai Ellátási Főhivatal (*Militär-Hauptverplegsam*) személyzete vagy a különböző biztosok közötti viszony is magyarázható a megbízó–ügynök modell értelmezésében. A jelenséget cselekvéseméleti szinten James M. Buchanan fogalmazta meg: az ügynök ugyanis „[...] teljes felelősséggel valósít meg cselekvéseket beindító választásokat [...]”, de a megbízó „[...] tudatában van annak, hogy az ügynök a háttérben semmilyen mértékben nem viseli cselekvésének a következményeit.”²⁰

Ha az ügynököt választásában nem olyan megfontolás vezérelte, amelyet magán (tehát következményeket viselő) választás esetén is érvényesített volna, akkor nincs visszacsatolás: az ügynök a megbízó szempontjából hibás választást sem fogja tévedésként kezelni, tehát későbbi hasonló választás esetén sem fog helyesbíteni. Meg lehet kísérelni az ügynök viselkedését korlátozó szabályokat alkotni. Ám egy

„ilyen, az ügynök választási magatartását meghatározó szabály megléte elhalványítja azt a tényt, hogy az ügynöknek a képviseltek feletti hatalma eredendően önkényes annak ellenére, hogy magának a szabálynak a homályosságai, kétértelműségei megnehezítik a szabály megsértésének feltárását és megbüntetését. Az ügynök kordában tartásának hatékonyabb eszköze, ha egyrészt eltérnek a tisztán ügynöki szereptől, másrészt korlátozzák a kinevezhetők körét.”²¹

Az ügynöknek a képviseltek (tehát megbízói) feletti hatalma akként értendő, amiként a szentencia is szól: akit kiszolgál, az kiszolgáltattottá válik. Kicsit tudományosabban a megbízó–ügynök viszony értelmezhető a Max Weber által használt hatalom–uralom fogalompár segítségével is. Webernél valakinek a hatalma valaki más fölött azt jelenti, hogy a valaki a másik által valósíttatja meg saját céljait. Az uralom ezzel szemben az utasítás joga. A megbízó–ügynök viszony esetében az uralmi és hatalmi viszonyok egymáshoz képest megfordulnak: az uralom a megbízóé („a képviseltek”), de a hatalom az eljárások során az őt szolgáló ügynök kezébe csúszik át.²² Ez a viszonyrendszer az élettörténetben majd annál a résznél lesz releváns, ahol arról írt Vörös Ignác, milyen körülmények között kapta megbízását, és hogyan értelmezte azt, akár más tisztviselőkkel szemben is.

Alá-fölé rendeltségi viszony

Az aszimmetrikus informáltság kulcsfogalom egy további modellben. Sokféle piac van, amelyek a vállalkozóknak más és más játékkeret engednek. Egyes esetekben nagy szervezetek létrehozása és felépítése a legjobb, máskor a partneri kapcsolat, megint máskor a patrónus–kliens viszony vagy valami más, attól

²⁰ Buchanan [1985] 1992: 274.

²¹ Buchanan [1985] 1992: 274–276.

²² Buchanan [1985] 1992: 274.

függően, milyen jellegűek az egymáshoz rendelendő tranzakciók és kinek milyen (abszolút vagy a másokhoz viszonyított) mértékben állnak információk a rendelkezésére. Oliver E. Williamson – többek között Ronald H. Coase nyomán – vizsgálta meg azt, milyen körülmények hívják elő egy piacon a hierarchikus szervezetek kialakulását.²³ Az első tényezőt a korlátozott racionalitás,²⁴ a bonyolultság és bizonytalanság kettőse képezi. A második tényező az információ általi megköötöttség (*information impactedness*). Az információ (vagyis egyedi tudás, *idiosyncratic knowledge*)²⁵ ugyanis aszimmetrikusan oszlik meg, és eseti átadása vagy cseréje akár nagyon költséges is lehet. A harmadik tényező pedig – összefüggésben a másik kettővel – az opportunizmus:²⁶ az egyéni előny reményében tett, a megígérés pillanatában fedezetlen vagy hamis ígéretek. Az efféle ravaszkodás annál kevésbé szűrhető ki, minél kevesebben vannak az adott piacon, ha pedig nem szűrhető ki, kontraszelektív mechanizmusokat indít el.

Williamson gondolatmenetét azért dolgozta ki, hogy választ adjon arra, mikor helyettesítik jól a szervezetek a piacokat, számunkra azonban az elmélet nem arra szolgál, hogy eldöntsük, vajon jól szervezett volt-e a hadseregellátás II. József uralkodása idején, hanem arra, hogy rámutassunk a hadseregellátás sajátos természetére. A hierarchiák kiépülésének megértéséhez az üzleti tranzakciók jellegzetességeit kell feltárni. Williamson szerint a tranzakciók jellemzésének három kritikus dimenziója 1. a bizonytalanság foka, 2. a tranzakció ismétlődésének gyakorisága, és 3. az angol nyelvi (tehát nem a magyar orvosi) értelemben vett idioszinkratikus elköteleződés mértéke. A számunkra legfontosabb fogalom a legutóbbi.

Ez azt jelenti, hogy a tartós üzleti kapcsolatban álló felek esetleg – bár a piacon keresztül – nem piaci módon köteleződnek el egymás felé. Az üzletfelek – tartós üzleti kapcsolatra számítva – csak az adott kapcsolat keretei között használható fejlesztéseket hajtanak végre (például célszerszámok kialakítása vagy tanfolyamok szervezése). Az idioszinkratikus elköteleződés foka tehát a nem piac-képes eszközöket létrehozó tranzakció-specifikus befektetések nagysága. Ezek alapján Williamson a tranzakciókat gyakoriságuk és szokásszerűségük szerint osztályozta. Az eredményt az 1. táblázat táblázat mutatja.

Az üzleti életnek van (és volt) egy olyan, nem is kicsiny, homályos zónája, ahol sem a piaci, sem a testületi szerveződés nem hatékony: ehhez, az alkalmi és nem szabványosítható ügyletekhez tartozik a hadseregellátás ügye is. Nem véletlen, hogy ez a terület van leginkább kitéve a korrupciónak és a korrupció gyanújának.

A háborúk és a csaták (de még az azokra való felkészülés is) csak akként szabhatók formára, mint Prokrusztész vendégei. Ez nem azt jelenti, hogy a hadseregellátásban ne lehetnének tapasztalati szabályosságok, ám a résztvevő feleknek jó

²³ Williamson 1975. Vö. Coase 2004. [1937].

²⁴ Simon 1982.

²⁵ A magyarul használt hasonló alakú (idioszinkratikus, idioszinkrázia) szót inkább az orvosi szaknyelvben és másként, 'túlzottan érzékeny', 'túlérzékenység' értelemben alkalmazzák.

²⁶ A fogalmat a magyar nyelvben inkább politikai értelemben, 'megalkuvás' jelentésben szokás használni.

okai vannak arra, hogy ezeket titkolják. Komoly szerepet játszik ebben a már említett információs aszimmetria. A szabályszerűségekből nem vezethető le az éppen ellátandó feladat módja, megengedhető költsége. Ezekre a kérdésekre a későbbiekben Perjés Géza tipológiájának összefoglalásakor visszatérünk.

1. táblázat

Kereskedelmi ügyletek és szerződéskezelési típusok megfeleltetése

<i>Ügylet</i>	<i>Szabványos</i>	<i>Egyedi</i>
Gyakori	klasszikus szerződés	Szervezet (hierarchikus, ellenőrzött), pl. üzem
Alkalmi	klasszikus szerződés	Szerződéses kapcsolat + irányítási struktúra, pl. fővállalkozási, beszerzési rendszer

Forrás: Williamson 1979: 253 alapján

Megjegyzés: sorfejek (gyakori, alkalmi) a vevő, az oszlopfejek (szabványos, egyedi) az elköteleződni készülő eladó viselkedését jellemzik

Az előző modellekből az sejlik, hogy az alá-fölé rendeltségi viszonyokat az aszimmetrikus informáltság jellemzi, ezért az eljárás megítéléséhez bizalmatlanság és gyanakvás párosul(τ). Ebből az következne, hogy a hadseregellátás csak a tökéletlen intézmények és a nem makulátlan moralitású szereplők miatt korrupció gyanús ügylet. Ám nem csak erkölcsi kérdésről van szó.

Az alábbi táblázat megmutatja, hogy az eljárásban szereplő javak miként oszthatóak a használatukhoz szükséges információk szerint:

2. táblázat

A gazdasági javak információs tekintetben

<i>Típus</i>	<i>Leírás</i>	<i>Példa</i>
Közönséges javak	Termelőtől függetlenül állandó, homogén, előzetesen költségmentesen kideríthető minőség	Tőzsdei termények
Keresési javak	Szerződésbe foglalhatóan, de nem költségmentesen kideríthető minőség	Piaci gyümölcsök
Tapasztalati javak	Érvényesíthető módon szerződésbe nem foglalható minőség	Innovatív egészségügyi eljárások és termékek
Bizalmi javak	A fogyasztó még a fogyasztás után sem képes bizonyosságot szerezni a minőségéről	Oktatás, gyógyszerek, javítási szolgáltatások

Forrás: Eső 1997: 598; Leland 1979.

Látható, hogy azok a javak, amelyeket ma közönségeseknek tekintünk, széles választékban és nagy mennyiségben csak az újkorban jelentek meg. A hadseregellátáshoz szükséges javak azonban még az újkorban is nehezen rendelkezhetőek a szokásos, vagy másként normál javak fedőfogalma alá. Háborús helyzetben pedig egyáltalán nem. Ennek oka, hogy a jószág nem pusztán egy dologi termék, hanem a termék és a hozzá kapcsolódó szolgáltatás, vagyis hogy a termék az adott pillanatban az adott helyen legyen. Ez az adott hely, adott pillanat azonban nehezen határozható meg, mert sok szemponttól függ és sokszor változhat. Főként

a késelem semmisítheti meg a jószág értékét, de akár a tervektől való bármiféle eltérés is (jóllehet amúgy az úgynevezett nem kívánatos következmények az élet elkerülhetetlen részei).²⁷

A közgazdaságtani osztályozás alapján a hadseregellátás tárgyát képező jószágokat az úgynevezett tapasztalati jószágokhoz (*experience goods*) teszi hasonlatossá.²⁸ A tapasztalati jószágok azok, amelyekről csak utólag derül ki, hasznosak-e vagy jók-e a fogyasztó számára.

A jószágok sajátos természetének bemutatás után visszatérhetünk a közbeszerzés kérdésére. A közbeszerzés a tapasztalati javak kereskedelmének esete, amelyet Eső Péter a következőképpen írt le: „[k]özbeszerzésnek [...] egy oszthatatlan jószág vásárlását nevezzük, ahol, noha a vásárló jólétét a termék minősége utólag befolyásolja, azt előre nem lehet szerződésbe foglalni, s így számon kérni sem.”²⁹ A meghatározás értelmezésében az *oszthatatlan jószág* kifejezés okozhat gondot. Manapság ez arra vonatkoznék, hogy nem lehet egy fél hidat megépíteni (legfeljebb egy hidat félig). Vörös Ignác élettörténetének elemzése során azonban látható lesz, hogy a császár részéről érzékelhető a szándék, miszerint hadseregét szervezetként működtesse. De utalhatunk az alább bemutatandó Perjés Géza-hasonlatra is, ahol úgy írta le a hadsereget, mint egy hatalmas logisztikai üzemet. Ennyi tágítással a fogalom esetünkben is értelmezhető. Az elemzendő ügyletekben részt vevők közötti konfliktusok a közbeszerzések során jelentkező problémákhoz hasonlóak voltak. Hiába törekedett rá a megrendelő, a minőség a hadseregellátás jellegéből adódóan szerződésileg nem volt rögzíthető. A főhadparancsnokság részéről – főként szükséghelyzetben – a minőség nem volt kemény korlátja a teljesítés elismerésének, a szállítók pedig a bizonytalanság miatt akarták lazítani a minőségi követelményeket – a tényleges fogyasztók, a katonák pedig nem voltak szereplői ennek a szerződésnek. A bizonytalanság alapvetően a helyettesíthetőség szűkösségéből fakadt. A csatákat, hadjáratokat, csapatösszevonásokat nem lehetett újra és újra lejátszani. Rövidre fogva: a bizonytalanság forrása a helyzetek egyedisége.

Perjés Géza logisztikai tipológiája

A farádi Vörös Ignác élettörténetében leírt tranzakciók még a vasúthálózat kiépülése előtti időszakban történtek meg, amikor a szárazföldi (szekereken, tehát tengelyen való) távolsági tömegáru-kereskedelem békeidőben versenyképtelenül költséges volt. A belkereskedelem főként folyókon zajlott. A következőkben – még mindig előkészítésként – a vezérkari tisztként szolgált történész, Perjés Géza logisztikai tipológiájának összefoglalásával a különböző ellátási rendszereket fogjuk bemutatni.

²⁷ Jó illusztráció erre az angol mondóka: „Egy szög miatt a patkó elveszett. / A patkó miatt a ló elveszett. / A ló miatt a lovas elveszett. / A lovas miatt a csata elveszett. / A csata miatt az ország elveszett. / Máskor verd be jól a patkószeget!” Károlyi Amy fordítása.

²⁸ Nelson 1970: 311, 312.

²⁹ Eső 1997: 597.

Perjés 1963-ban tette közzé – a vasúti szállítmányozás megjelenése előtti – hadseregellátásról szóló könyvét és két további tanulmányát.³⁰ A technokrata szemléletű szöveg – mint alább olvasható – többször is megemlítette a hivatalnokok hallatlan korrupsztátát. Anélkül, hogy vitatnók Perjés megállapításait, vizsgálatalunk az imént tárgyalt modellekre, hogy hangsúlyozzuk, a korrupció olvasatunkban nem szándékeltikai, hanem szokásokon és gyakorlatokon alapuló intézményi, ha ugyan nem antropológiai kérdés.

Perjés könyvében így fogalmazott:

„[A] hadsereg nemcsak harci gépezet volt, hanem hatalmas őrlő, sütő, takarmányozó és szállító üzem is, méghozzá olyan üzem, melynek sajátos törvényszerűségeken alapuló sajátos mechanizmusa volt. És ennek a mechanizmusnak az önmozgását igen nehéz volt beilleszteni a harci helyzetből folyó követelmények, a szűken vett stratégia keretei közé, épp ezért az ellátás és a stratégia szempontjainak összeegyeztetése csakis az utóbbi részéről tett kompromisszum által volt lehetséges.”³¹

Perjés Géza a 18. századi hadseregellátással kapcsolatos tézise a hadseregélelmezési rendszerek időbeli és térbeli osztályozására vonatkozik. Ez alapján a vonuló katonai alakulatok a 18. század elejéig az alacsony népsűrűség (*népritkaság*) és az azzal szoros összefüggésben levő mezőgazdasági termelés alacsony eltarthatósága miatt az ún. szűkebb hadszíntérről hosszabb távon, saját azonnali beszerzésben (kvártélyellátás, rekvirálás, kivetés) nem voltak képesek élelmezni magukat.³² Készletezniük kellett, vagyis a vonulási útvonalról elérhető távolságban (erődített) raktárak összefüggő rendszerével kellett rendelkezniük (pl. Elzász, Flandria vagy a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom határán kiépült erődrendszer). Ez volt az ún. *határok mentén vívott háborúk* kora. A raktárrendszer fegyelmezési okokból is előnyösebb volt a közvetlen beszerzésnél, és a saját költségen vagy vállalkozók által fenntartott raktárhálózat biztosíthatta az alakulatok átcsoportosításakor az ellátást. Az alakulatok mozgatása azonban erősen függött a vízen való szállítási lehetőségektől, ugyanis szárazföldön különböző korlátozó tényezők (pl. igaerő, útviszonyok és időjárási körülmények) miatt a hadseregek legfeljebb ötnapi élelmet tudtak magukkal szállítani.

A 18. század közepétől alakult ki az ún. *ötmenet-rendszer*. Erre azokban a régiókban volt szükség, ahol nem épült ki erődök összefüggő rendszere (pl. Cseh-,

³⁰ Perjés 1963a; Perjés 1963b; Perjés 1963c.

³¹ Perjés 1963a: 148. *Az üzem* ebben az esetben nem *gyárüzem*ként – ahol egy telephelyen nagy kapacitású gépek működnek –, hanem inkább a Coase által alkalmazott cég (*firm*) (Coase [1937] 2004), vagy pedig a Williamson által használt hierarchia fogalmaként értelmezhető, ahol az egy irányítás alá tartozás (alá- és fölrendeltség vagy az utasítás joga és ennek elismerése) a lényeg – szemben a piaci, horizontális vagy alkukapcsolatokkal. (Williamson 1975). A történelemtudományi diskurzusból alkalmazott fogalmakat használva az *üzem* magyarázható a kis kapacitásokról felépülő szórt *manufaktúra*val vagy a parasztgazdaságokon alapuló *Gutsherrschaft* jelenségével is.

³² Perjés 1963b: 256.

Morva-, Szászország, Szilézia vagy Kelet-Poroszország). Ebben a rendszerben a sütődéket a raktáraktól öt napi menetre állították fel, és egy-egy ún. *élelmezési vonat* szállította a lisztet és a kenyeret. A vasúthálózat kiépülése előtti utolsó logisztikai korszak az ún. *inváziós háborúk* kora volt, amely azonban a szárazföldi Európának csak arra a részére terjedt ki, ahol az eltartóképességgel arányosítható népsűrűség meghaladta a 40–50 fő/km²-es számított kritériumértéket.

Az élelembeszerzés főbb eljárásai 1. az állami (saját költségen történő) felvásárlás, 2. természetben kivetett élelmezési adó (*contributio*) és 3. a vállalkozó útján való beszerzés volt. Perjés Géza tipológiájában az első két eljárást a 17. századra (főként a harmincéves háború idejére), míg a harmadik eljárást már inkább a 18. század elejétől kezdődő időszakra vonatkoztatta. A némiképpen leegyszerűsítő tipológiával kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy az eljárások – mint ahogy Vörös Ignác élettörténetében is látható lesz az alábbiakban – egymással párhuzamosan és átfedésben is működtek.

Az állami felvásárlás „[...] lényege az volt, hogy az állam az adót pénzben vette ki, és azon saját hivatalnokai útján gabonát és takarmányt vásároltatott.”³³ Az eljárás azonban nem volt működtethető, egyrészt az egyre növekvő hadsereglétszámok miatt, másrészt „[...] a feladattal nem tudtak volna megbirkózni az üzleti életben járatlan, a piaci és hitelviszonyokat nem ismerő, nehézkes, valamint bürokratikus módszerekkel dolgozó és hallatlanul korrupt állami tisztviselők és ügynökök.”³⁴ A természetben kivetett élelmi adó sem volt jobb, mert nem „biztosíthatta a hadsereg élelmét, mivel [...] az „élelem nagy mennyiségű kivetésével, begyűjtésével és elszállításával járó feladatok jóval meghaladták a korabeli adminisztráció eszközeit és lehetőségeit.”³⁵

Ezek alapján a két eljárás nem volt képes biztosítani az egyre növekvő létszámmal működő hadseregek ellátását. A 18. századtól – a már említett eljárások működésképtelensége miatt – általánossá vált a vállalkozó útján való beszerzés. Mint Perjés írja,

„a vállalkozó, a hadseregszállító közreműködése a hadseregek nem új jelenség. Ami új, az ennek a közreműködésnek a formája. Eddig a vállalkozó rendszerint csak kölcsönöket folyósított a kormányok számára, most közvetlenül bekapcsolódott az ellátó apparátus működésébe, azt szinte bérleti alapon vezette.”³⁶

A vállalkozó idealizált karakterét a következőképpen jelenítette meg:

„A vállalkozó mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek az állami tisztviselőkből hiányoztak: fürge volt és rugalmas, ismerte a piaci viszonyokat és az üzleti

³³ Perjés 1963a: 175.

³⁴ Perjés 1963a: 176.

³⁵ Perjés 1963a: 177.

³⁶ Perjés 1963a: 178.

élet titkait, pénze volt, de ami még ennél is fontosabb volt, hogy sokszor egész Európa kiterjedő összeköttetései révén szinte korlátlan hitele volt.”³⁷

Másutt pedig:

„[...] nemcsak az élelem felvásárlását vállalta, hanem raktárolását, feldolgozását (a sütést és őrlést), szállítását, sőt a csapatoknál való kiosztását is. [...] [Ü]gynökei révén ellenőrzése alá vonta a gabonapiacot, a hadseregen belül pedig külön irányító, ellenőrző és végrehajtó apparátust épített ki és ennek szálai elnyúltak egészen a csapatokig. A vállalkozó közvetlenül a hadügyminiszter vagy a legfelső katonai szerv alá tartozott és az operáló hadsereg fővezérének csak korlátozott rendelkezési joga volt felle. [...] Ismernie kellett az adminisztráció útvesztőit, a sütés, az őrlés és a szállítás technikai részleteit, jártasnak kellett lennie a könyvelésben, az írásbeli ügymenetben és üzletkötésekben, ismernie kellett az országot, a szomszéd államok, valamint a tekintetbe jövő hadszínterek erőforrásait, szállítási lehetőségeit, piacviszonyait, tájékozottnak kellett lennie az összes bel- és külföldi mértékegységekről és pénzekről, végül pedig rendelkeznie kellett bizonyos fokú katonai tapasztalattal is.”³⁸

Perjés Géza szerint az állam azért folyamodott az élelmezés *bérlet*be adásához, mert az – minden *káros következménye* ellenére – kiszámíthatóvá tette a hadsereg ellátását. A káros következményekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy azok „[...] nem azok, amelyeket a kortársak és nyomukban a történetírók is oly gyakran emlegetnek, ti., hogy a vállalkozó becsapta az államot és óriási nyereségeket vágott zsebre [...]”³⁹, hanem hogy „[a] vállalkozó az államnak tett óriási szolgálatai révén jogot formált és nyert ahhoz, hogy befolyást gyakoroljon a hadvezetésre.”⁴⁰

A továbbiakban – a már többször említett – Vörös Ignác élettörténetében szereplő egyes részletes esetleírásokon keresztül vizsgáljuk az 1787–1792 között zajlott háborút megelőző és a hadműveletek során működtetett hadseregellátási rendszer néhány aspektusát.

FARÁDI VÖRÖS IGNÁC ESETEI MINT TANKÖNYVI PÉLDÁK

Hadseregellátás békeidőszakban

Vörös Ignác – a nagyszombati egyetem jogi képzésének elvégzése, a Királyi Táblán való joggyakornokság, majd az ügyvédi vizsga és eskü letétele után – 1778-ban a megszerveződő Temes vármegye szentandrásai járás főszolgabírói tisztségének

³⁷ Perjés 1963a: 178.

³⁸ Perjés 1963b: 226–227.

³⁹ Perjés 1963a: 178.

⁴⁰ Perjés 1963a: 180.

elfogadása miatt érkezett Temesvárra. Vörös Ignác számára feltehetően rokona, Vörös Antal járt közben a főszolgabírói tisztség megszerzéséért.⁴¹ Odakerülésükkel egyidőben a környéken kincstári birtokokat árvereztek. Élve az alkalommal Vörös, Aczél István főjegyzővel közösen, kölcsönt is igénybe véve, birtokot szerzett. Vörös valamivel a becsérték fölött, közel 19 000 forintért lett németsági⁴² birtokának tulajdonosa.⁴³ Aczél Istvánnak főjegyzői tisztsége után évi 600, Vörös Ignácnak főszolgabírói tisztségéért pedig évi 400 forint jövedelme volt. Az ügylet elindításához a vételár első részletét kellett kifizetniük az Udvari Kamarának, amelyhez Lovász Zsigmondtól vettek fel – ismeretlen kondíciókkal – 6 000 forint kölcsönt. A második (7 000 forint) és harmadik (6 473 forint) vételárrész forrása ismeretlen, előbbit 10 év után, az utóbbit pedig 15 év után fizették ki.⁴⁴

Vörös Ignác főszolgabírói feladatkörei közé tartozott a vármegye által alkalmazott raktári biztos (*magazinalis commissarius*) tevékenységének ellenőrzése. Ezt ki kellett tanulnia. (Szívesen adnók át a szót magának Vörösnek, de ez területi korlátok miatt nem lehetséges. Mivel azonban Vörös Ignác emlékiratai immáron a világhálón is elérhetőek [a dokumentum világhálós azonosítója a forrásjegyzékben megtalálható], azt tanácsoljuk az olvasónak, most és a továbbiakban a megadott szöveghelyeket – már csak a kor hangulatának megsejtése érdekében is – olvassa el maga is.)⁴⁵

A vármegye szentandrászi járásában, annak északi határán levő Kisszentmiklóson állt a raktár és a kaszárnya. A raktári biztos feladata volt a járásban állomásozó és az azon átvonuló császári-királyi hadsereg alakulatainak és lovainak ellátását, illetve beszállásolását megszervezni. A vármegye kezelésében levő raktárba szállították a nem-nemes adózók – a vármegye általi felosztás (*repartitio*) szerint – hadiadóként (*contributio*) elszámolt naturáliákat. A községenként teljesített szállítmány átvétele után a biztos nyugtát (*quietantia*) állított ki, majd bevezette a szállítmányokat a beszolgáltató település adókönyvébe (*libellus*), illetve a raktár számadó- és nyilvántartókönyvébe (*diarium*). A biztos a raktárból adta ki a katonaságnak járó – az 1751-ben kiadott uralkodói rendelet alapján nyomtatásban megjelent ellátási szabályzatban⁴⁶ megállapított – ellátmányi adagot (*portio*), és elszámolással tartozott a vármegye felé.⁴⁷ A biztos a katonák és lovaik ellátására beszolgáltatók naturáliákra vonatkozólag az 1751-es katonaezállás szabályzatban

⁴¹ Szentkláray 1879: 345; Madzsar 1927: 19.

⁴² Segenthau, ma Şagu, Románia.

⁴³ Szentkláray 1879: 406–412.

⁴⁴ Farádi Vörös 1927: 160. A számadatok kerekítettek. Vörös Ignác élettörténetében – egy későbbi ügylet kapcsán – idézte az erre vonatkozó Aczél Istvánnal folytatott dialógusukat: „S kérdeztem tovább tőle: »Mid volt neked és nekem, amidőn Szegenthaut együtt meg vettük? Lovász adott kötsön 6000 fkat, 7000 fkat magunk szerzettünk ösze. Hála Isten Lovászt ki fizettük, a kamarának is meg adtuk a hátra maradt 2/3 részt. Ennek a jószágnak meg szerzése már nekünk creditumot is szerzett s boldogultunk.«” Vö. Farádi Vörös 1927: 120–121.

⁴⁵ Farádi Vörös 1927: 70–72.

⁴⁶ N. N. 1751a; N. N. 1751b. Vö. Rákóczy 1992; Lázár 2020: 556.

⁴⁷ Farádi Vörös 1927: 70; Rákóczy 1992: 107–109; Héjja 2009: 55–56.

megállapított elszámolási árat jegyezte fel, és nem pedig a beszállított termék mennyiségét. Ezáltal, ha az elszámolási ár alacsonyabb volt – a kérdéses paritásán számított – piaci árnál, akkor többet kellett beadni annál, mint amit akkor kellett volna, ha az adott piaci áron számoltak volna el. Ráadásul a katonaságot áraktól függetlenül fejadagokban szolgálták ki a raktárakból. Ezt a különbözetet (*deperdita*) a vármegye – a dikális összeírások alapján készített felosztás szerint – a házi pénztárából településenként jóváírta az adózóknak. (A különböző termékek ára nem feltétlenül egyformán változott, ezért valószínűsíthetően nem csak településenként, hanem terményfajtánként is bontva volt a vármegye leosztása.) Majd a vármegye elszámolt erről a Tartománybiztosság illetékes kerületi hadipénztárával.⁴⁸ Ez pedig lényegében a Perjés Géza által természetben kivetett élelmezési adó eljárásának feleltethető meg.

Vörös Ignác nem csupán a vármegye alkalmazásában lévő raktári biztos egyedi tudást igénylő feladatait írta le, hanem hogy azok ismeretének hiányában nem tudta felügyelni a biztos tevékenységét. Az alá-fölé rendeltségi viszonyban megjelenő aszimmetrikus informáltság az ellenőrizhetőség csökkenését vagy egyenesen hiányát okozta. Hiába a hierarchikus viszony a főszolgabíró és a raktári biztos között, a hatalom a biztos kezébe csúszott át. Vörös Ignác ellenlépése az információs aszimmetria megszüntetése volt.⁴⁹ Evvel fordultak a hatalmi viszonyok. Vörös ugyanis nem jelentést tett a felsőbb hatóságok felé, amely kivizsgáltatta volna az esetet, hanem egyszerűen megleckéztette a raktári biztost (ezzel kapcsolatban felmerül a helyettesíthetőség kérdése). Vörös Ignác célja tehát nem a biztos – az élettörténetben használt fogalmat használva – *imposztorságának* megszüntetése volt, hanem a hatalom visszaszerzése és a felügyelet lehetősége – végső soron pedig a hadseregellátás alsó szintű működésének biztosítása.

Hadseregellátás háborúban

1787 augusztusában az Oszmán Birodalom hadüzenetet küldött az Orosz Birodalomnak, a Habsburg és Orosz Birodalom közötti szövetség értelmében II. József császár szeptemberben elrendelte a császári-királyi hadsereg mozgósítását és összevonását a Magyar Királyság déli határai mentén. Még 1782-ben az uralkodó központosította a hadseregellátás hivatalszervezetét, és elrendelte az Udvari Haditanácsnak közvetlenül alárendelten működő központi Katonai Ellátási Főhivatal megszervezését. A hivatal feladatkörét és az ellátási rendszer működését tartalmazó rendelet szerint békeidőben a Helytartótanácsnak alárendelten működő Tartománybiztosság (*Provinzial-Kommissariat*) illetékes kerületi biztosságain, háború során pedig a mozgósított hadseregek tábori ellátási igazgatóságain (*Feld-Verpflegsdirektion*) keresztül koordinálta a hadsereg ellátását.⁵⁰ A császár Lovász Zsigmondot 1787 novemberében nevezte ki a háború idejére létrehozott tartományi főbiztosi

⁴⁸ Lásd ehhez [Virozsil] 1861: 293; Farádi Vörös 1927: 70.

⁴⁹ Farádi Vörös 1927: 74–75. (Kiemelés – H. K. és T. M.)

⁵⁰ Lázár 2020: 551.

(*Oberlandeskommissär*) pozíció betöltésére, akit a három tartományi biztossal (*Landeskommissär*) és egyéb személyzettel együtt a főserceghez osztottak be – együttműködésre utasítva a Táborig Főhadbiztosságot (*Feldkriegs-Oberkommissariat*) vezető Geneyne tábornokkal. A három tartományi biztost, tehát Horányi Antalt, a Tartománybiztosság pesti kerületének tartományi biztos helyettesét, Boross Józsefet, Sopron vármegye másodalispánját és Vörös Ignácot, Temes vármegye főszolgabíróját Lovász jelölte ki.⁵¹

Az uralkodó 1786-ban megpróbált változtatni a természetben kivetett élelmezési adó eljárásán: elrendelte a készpénzben történő adózást, a katonaság ellátását pedig az állam vette át.⁵² Lényegében tehát megpróbált áttérni a Perjés Géza által leírt állami felvásárláson alapuló eljárásra. Marczali Henrik ezzel kapcsolatban a következő megjegyzéseket tette:

„Az árakat pedig igen magasra szabják, az 1778—87-iki árak átlagának csaknem kétszeresére. Igaz, hogy egyúttal az ár maximumát is megállapítják. A búza pozsonyi mérőjének ára 2 frt, a rozsé, vagy kétszeresé 1 frt 30, a zabé 40, az árpáé 46 kr.; a széna mázsája 30 krajczár. Igen bölcsen, úgy akarták, hogy senkinek ne legyen oka elrejtetni termését és ezért a túlságos lealkuvást el is tiltották. Először is gondoskodni kellett az 1788-iki táborozás készletének beszerzéséről, de már 1788. októberben, mielőtt az út megromlik, együtt kell lenni mindannak is, mire 1789 tavaszáig lesz szükség. Az egész szépen kieszelt tervnek csak egy hibája, de aztán szarvashibája volt: *a maximum*. Mert, mihelyt az meg van állapítva, az eladó azt az összeget mégis csak *minimumnak* tekinti, bármily magasra van is megszabva. Mert ha árúja nem volna különben nagyobb értékű, miért kell az államnak mesterségesen megakadályoznia a kereslet és kínálat szabad fejlődését?”⁵³

Marczali erre vonatkozóan saját korának gazdasági és logisztikai viszonyait vetítette vissza. (És 1915-ből 1788-ba visszavetíteni valamit nem ugyanaz, mint 2022-ből 1895-be.) A kellően atomizált adózó jobbágy-parasztok esetén – a 18. század végi információtranszfer csatornákat tekintve – a bő ársapka-szabályozás tulajdonképpen nem lett volna akadálya a versenynek. Még örülhettek is, hogy valaki pénzt ad a gabonájukért.⁵⁴ Ha mégis áruvisszatartás alakult ki a jobbágy-parasztok körében, annak nem az lehetett az oka, amit Marczali állított, hanem inkább az, hogy tisztában voltak a lehetőségekkel. A császár 1787. december 16-án adta ki rendeletét, a hatóságoknak kellő ideje volt felkészülni a beszerzésre. Ám a tényleges felvásárlás csak a júniusban kezdődő betakarítás után indulhatott meg. Ez a felvásárlási időablak kezdete, a vége pedig október, mert utána

⁵¹ Madzsar 1927: 27–28.

⁵² [Virozsil] 1861: 293; Farádi Vörös 1927: 70; Felhő – Vörös 1961: 232, 498.

⁵³ Marczali 1915: 6. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁴ Lásd ehhez Marczali 1915: 16. „Abban az országban pedig, mely közlekedés híján zsírjába szokott fűlni, gazdaságilag csakugyan haszonnal járt a háború. Mert jobb fél piaci áron is eladni a jószágot és gabonát és takarmányt, mint egyáltalában el sem adhatni.”

járhatatlanná váltak az utak. Ezalatt kellett a nagyjából 250 000 fő létszámú hadseregnek és állatainak a téli félévre szóló élelmét és takarmányát begyűjteni. A felvásárlók mozgolódása természetesen felverte az árakat, de ha nincs vége a felvásárlási időszaknak, akkor céltalanná vált a kivárás, idővel beindul a piac. Az a tudat azonban, hogy az esős idő beálltától a termény mozgathatatlan, a felvásárlás pedig ekként értelmetlenné válik, a kivárás felé tolta a racionális termelőt.⁵⁵

Vörös Ignác – a kisszentmiklósi raktár biztosával történt eset kapcsán leírtak szerint – főszolgabírói tisztségéből adódóan ismerte a régiót és megfelelő kapcsolatszerrel rendelkezett, valamint rálátással bírt a hadseregellátás egyes szervezeti szintjeinek működésére. Ráadásul németági birtokrészből következően bizonyos birtokgazdálkodói ismeretekkel is bírt, birtoklása pedig külön is motiválhatta a tartományi biztosi feladatok ellátásában. Mindezek nyilvánvalóan szerepet játszhattak Lovász Zsigmond döntésében is. És bár a tartományi biztosi pozícióra Lovász választotta Vörös Ignácot, amelyet nyilvánvalóan az uralkodó is jóváhagyott, az élettörténet szerint a megbízást már közvetlenül a császártól kapta:

„A felséges Joseff császártul azt a parantsolatot kaptam: Hören Sie; das Geld gehöret mein, die Ware kaufen Sie ein, kaufen Sie gute, brauchbare, ächte Ware ein, schonen Sie kein Geld, besonders für meine Spitäle, sonst nehme ich ihnen bei Copf.”⁵⁶

Ez lényegében a megbízó–ügynök viszonyt jeleníti meg. Ez a viszony a megbízót és ügynökét is próbára teszi.

Vörös emlékiratában jelentékeny helyet foglal el a rác kereskedők esete.⁵⁷ Az élettörténet szerint egy rác kereskedő feljelentette Vörös Ignácot egy ügylet kapcsán, a császár pedig úgy vizsgáltatta ki az ügylet, hogy arról senki más – a vizsgálatot lefolytatón kívül – ne szerezzen tudomást, beleértve a feljelentőt és a feljelentett is. Mindezt Vörös azzal indokolta, hogy ha a vizsgálat ténye kiderült volna, az az ő becsületében okozott volna kárt. Csakhogy az uralkodónak sem állhatott érdekében, hogy megbízottjáról (ha közvetetten is – bár az élettörténet szerint közvetlenül) kiderüljön, hogy nem bízik benne. Ezzel ugyanis

⁵⁵ Hasonló játék zajlott a gyors iparosításra (utolérésre és megelőzésre [dognaty i peregnaty, DiP]) törekvő Szovjetunióban, csak ott hadsereg helyett az iparvárosok munkásságát kellett eltartani. Az ottani chicken-game eredménye a kolhozosítás lett. A történet szépen kihámozható Sztálin beszédeiből.

⁵⁶ Farádi Vörös 1927: 58. Vö. Marczali 1915: 16. Marczali Henrik fordításában a következőképpen olvasható a német szövegrészlet (a „Copf” szót „Kopf”-ként idézte a lábjegyzetben): „Hallja, a pénz az enyém, az árúkat maga vásárolja. Vásároljon jó, használható, tiszta árút, ne kímélje a pénzt, különösen kórházaimtól nem, különben fejével felel.” (Megjegyzés a fordításhoz: „a fejével felel” kifejezést ma halállal való fenyegetésnek tartanók. A régi szótár enyhébben fogalmazott: „einem bei Kopf nehmen” mint ’valakit fülön fogni’, ’valakit fogságra vetni’ [Richter–Schuster 1838: Német–magyar 423.]). Farádi Vörös német nyelvtudásához lásd Farádi Vörös 1927: 133.

⁵⁷ Farádi Vörös 1927: 59–61.

megbízottja piaci helyzetét is rontotta – végső soron pedig saját érdekeit és az ügyletek sikerességét veszélyeztette volna.

Vörös Ignác tartományi biztosi feladatait a következőképpen kezdte el leírni:

„Az háború kezdetén Újvidéken quartéloztam, Sabacz, Gradiska megvétele után Esség, Gradiska, Szabats, Pétervár városoknak háborubéli provisioja és az ispatalok számára szükséges naturalék vétele s megszerzése reám bizattattak; én tehát nagy számú borokat, pálinkát, eczetet, olajt, szalonnát, bé sózott hust, dohánt, riskását, árpakását és egyebekett kellett bé vásárolnom és azokat annyi quantitasban, a mennyi mindenik várban és ispatalban ki volt szabva, nem megvásárlottam, hanem a hová mi szükség volt, vezen a hajósokkal meg alkudván el kellett küldenem, melyeknek specificatioját a pétervári general commandónak beadván, az ottan való hadi cassából érettek esendő ára mindgyárt kifizetődött. [...]”⁵⁸

Vörös feladata tehát a császári-királyi hadsereg különböző helyen (erődítményekben és tábori kórházakban) állomásozó alakulatainak naturáliákkal való ellátása (*provisio*). A *vétel* és a *megszerzés* fogalmakat megkülönböztetve alkalmazta: az előbbi feltehetően az árukeresést és az alku folyamatát, az utóbbi pedig az áru hatósági keresését és lefoglalását, rekvirálását jelenti. A vásárlás helyszínére csupán következtetni lehet, az ügylet folyamatát azonban leírta Vörös. Eszerint maga nem vásárolt, csupán megalkudott az árura – így maga a tranzakció csak később teljesült. Az ügyletről jegyzéket (*specificatio* – lényegét tekintve szállítólevelet) állítottak ki. Miután a hajósokkal külön megegyezett, rájuk bízta az árut, hogy juttassák el az árut rendeltetési helyszínére. A hajósok az áru leszállítása után a Péterváradon működő főhadparancsnokság hadi pénztárából juthattak fizetségükhöz.

A vásárlás feltételei a keresleti és kínálati oldal szempontjából egyenlőtlenek voltak. Ezt a keresleti oldalt tekintve egyszereplős, úgynevezett monopozónikus piaci helyzetet a következőképpen írta le Vörös az élettörténetében: „[...] sok kereskedők öszve jöttek s leginkább nékem árolták partékáikat, mert tsak én vehettem a császár erszényével egyszerre nagy quantitást és soktul minden nagyobb hajóin levő portékáikat megvettem.”⁵⁹

Az eladó szempontjából beszerzendő áruk közül – a tanulmány első részében tett fenntartásokkal – több is árérzékeny, homogén terméknek (pálinka, ecet, olaj, szalonna, sózott hús, dohány, rizs és árpa) minősíthető. A homogén termékek esetében az egyik eladó adott terméke tökéletesen helyettesíti a másikat, tehát ha valaki a többiekénél drágábban akarná eladni termékét, az a nyakán maradna. A borra alkalmazott kifejezés („nagyszámú borok”) alapján az inkább differenciált terméként írható le. A differenciált termék esetén a helyettesíthetőség korlátozott, azaz az ár megváltoztatása esetén sem hagyná ott minden vevője az eladót.

⁵⁸ Farádi Vörös 1927: 58.

⁵⁹ Farádi Vörös 1927: 58.

Az árutételek volumenére vonatkozóan a – fentebb említett – feljelentési ügy kapcsán is több minden megtudható. A rác kereskedő 1000 akó bort kínált eladásra Vörös Ignácnak, Tolna vármegyéből tutajon pedig körülbelül 500 akó bort szállítottak a helyszínre. A rác kereskedő akónként 3 forint 30 krajcárra alkudta le a Tolna vármegyéből szállított bort, Vörös Ignác azonban akónként 4 forint 30 krajcárban egyezett meg az árura. A feljelentés kapcsán Vörös leírta, hogy ebbe az árba már bekalkulálták a sodrással megegyező irányú szállítás költségét is. Ez lényegében a logisztikában használt „leszállítva rakparton történő átadással” (Delivered ex Quay – DEQ) fuvarparitásnak feleltethető meg. Eszerint az eladó köteles volt az árut saját költségére és kockázatára az érkezési pontra szállítani, a hajóról kirakodni, és a kikötő rakpartján a vevő rendelkezésére bocsátani.

A kínálati oldal szempontjából sajátos volt a helyzet: az eladók egy része távolról érkezett, számukra a helyben tartózkodás ugyanúgy költség volt, mint az úton levés. A Thüinen-féle modell szerint adott piaci ár mellett a szállítás a költséget növelő, a hasznot csökkentő tényező.⁶⁰ Ezért volt keresni valójuk a helybeli, adott esetben raktározási lehetőséggel is rendelkező kereskedőknek, akik tudhatták, hogy a fuvarozók hasznát előbb utóbb megeszi az idő. Ezt jeleníti meg Vörös Ignác a rác kereskedővel kapcsolatban: „[...] többnyire a Duna partján járkáltak és minden portékákat a hajókon megvizsgált, néha vásárolt is, rész szerint azért, hogy nekem valami kevés nyereséggel eladhassa [...]”⁶¹

Ez a fajta üzleti tevékenység lényegében a faktorálásnak feleltethető meg.⁶² A beszerzési megbízott számára akkor fordulhatott rosszra a helyzet, ha a köztes felvásárlók össze tudtak fogni, és a *de facto* monopozóniával szemben monopolisztikus szerepet betöltő úgymond árkartellt tudtak létrehozni.

Így válik értelmezhetővé Vörös Ignác eljárása a fuvarosokkal szemben árleszorító taktikát alkalmazó rác kereskedővel kapcsolatban. Vörös szerint ugyanis a kereskedő rosszul mérte fel a helyzetet, amikor nem fogadta el a tolnai szállítók kérte árat és tovább akart alkudni: „[...] boraikat annyira alkudta, hogy akóját a magyarok 3 f : 30 x-ra hagyták, de ez még ötszobban kívánta [...]”⁶³

A kereskedő arra számított, hogy a tolnaiak az idő múltával még engedni fognak az árból. Ekkor lépett színre Vörös Ignác és a bort akónként 4,5 forintért vette meg, azzal a feltétellel, hogy az árba beleszámíttatta a felhasználási helyre szállítás költségét és a biztosítást is. Ez pedig lényegét tekintve a „költség, biztosítás és fuvardíj fizetve” (Cost, Insurance, Freight – CIF) vagy a „fuvarozás, biztosítás fizetve valamедdig” (Carriage and Insurance Paid to – CIP) fuvarparitásként értelmezhető: „[...] ezen borokat a magyarok tartozzanak Eszékre magok

⁶⁰ Thüinen 1910 [1826]: 15–23. Thüinen leírását képszerűen megfogalmazva: mintha a gabonát fuvarozó szekerét az mozgatná, hogy a fuvaros a szekér rakományából eteti a vontató állatot. Vö. Dusek 2013.

⁶¹ Farádi Vörös 1927: 59.

⁶² A beszállítót az ellenértékek beszedésének terhétől díjfizetés fejében mentesítő tevékenység. Vö. Martinkó 2002.

⁶³ Farádi Vörös 1927: 59.

rizikójára vinni és ottan az oda való várbeli annonarius tisztségnek által adni [...]”.⁶⁴

Ez alapján a durván 100 kilométernyi, immáron sodrással szembeni többletszállítást tulajdonképpen Vörös Ignác akónként 1 forintért, az újvidéki fuvarparitáson vett piaci ár 30%-áért vette meg.

Az ügylet előnyeit a feljelentést kivizsgálónak Vörös Ignác a következőképpen magyarázta el:

„[...] nem kellett az aerarium költséggel az partra rakodni és más kibérlendő hajóra megint az aerarium költséggel berakatni, e mellet conductort diurnummal a hajóval küldeni, ottan megint az aerarium költséggel kirakodni és a várba vitetni, a borok tötögetése is az el-adóknak kötelessége volt, a történhető hajó sülledeés vagy más kár sem illette az aerariumot: a magyarak elhozván a quietantiát, alku szerént kifizetődtek.”⁶⁵

Az élettörténetet közreadó Madzsar Imre jegyzete szerint a szállítási felügyelőknek (*conductor*) a vármegye területén történt szállítás esetén 45 krajcárt, a vármegye területén kívül pedig 1 forint napidíjat (*diurnum*) fizetett a vármegye a házipénztárból. Vörös Ignác azonban ezt a költséget is a kincstárhoz számolta – feltehetőleg mintegy társadalmi költségként. Ha óránként két kilométeres sebességgel és napi 12 óra vontatással számolunk, akkor megközelítőleg négy nap kellett a célbaérésig, ami alatt a szállítási felügyelők alkalmazásának költsége több mint egy akó bor árába került volna.

A keresleti és kínálati oldal aszimmetriái, a kereskedett áru jellege, de főként a szállítási és üzleti körülmények bizonytalanságai miatt az eladók egyik opciója a megvesztegetés volt. A nagy forgalom, kis haszon elve csak akkor követhető, ha az eladó bizvást számíthat arra, hogy gyakran lesznek vevői. Ha nem lehet biztos abban, hogy a teljesítés után lesz ismét megrendelése, sőt még abban sem, hogy egyáltalán ki fogják fizetni a szállítmányt, akkor jó üzleti stratégia megkísérelni egy üzlettel annyit keresni, amennyit csak lehet – függetlenül ennek a stratégiának morálisan romboló hatásától.

Az üzleti bizonytalanságnak tehát nagyon erős hatása volt a piaci szereplők magatartására. Már a lehetőség tudata is bizalmatlanságot okozott és erkölcsöt rombolt.⁶⁶

Az élettörténet szerint Vörös a vesztegetési kísérleteket ugyan elhárította magától, de ez nem akadályozta meg az uralkodót, hogy megkísérelje próbára tenni. Az 1000 arany 4500 konvencióos forintra átszámítva az üzlet 65 000 – feltehetően – konvencióos forintos teljesítési árát tekintve arányosnak tekinthető. Eszerint Vörös nem hagyta magát megvesztegetni, cselekedetének indoklása kettős volt:

⁶⁴ Farádi Vörös 1927: 59–60.

⁶⁵ Farádi Vörös 1927: 60.

⁶⁶ Farádi Vörös 1927: 58–59.

morális és racionális. A bizalmatlanság azonban nem abból következett, hogy a piaci szereplők ne ismerték volna egymást.

Az *imposztorság* (ismét Vörös fogalomhasználatával élve) az élettörténet egy másik szöveghelyén is megjelenik. Az egyik ilyen az élelmezési hivatal személyzetének kooperációját és működését. Terjedelmi okokból ezt csak megemlíteni tudjuk.⁶⁷

* * *

A játékelméletileg modellezett cselekvéseméleti alaphelyzetekben egy játék ismétlés nélküli és ismétléses változatában eltér a résztvevők optimális magatartása. Az első esetben a másik fél átverése a nyerő stratégia, míg a másodikban a bizalom jutalmazása. Farádi Vörös Ignác beszámolójából az derül ki, hogy az egymással kereskedő felek ugyan akár ismerhették is egymást, de attól még nem bíztak volna egymásban. A helyzet olyan volt, hogy a piaci szereplők nem tudhatták, lesz-e újabb forduló. Újra és újra ismétlés nélküli játékot kellett játszaniuk.⁶⁸ A bizalmatlanság tehát nem az egyének, hanem a szerepük sajátja (volt). Vörös Ignác élettörténete sem mentes a jó és rossz erkölcsű emberek dichotómiájától, viszont az erkölcstelennek tűnő eljárások és magatartásformák végső soron a hadseregellátás ügyleteinek velejárói (voltak). Ennek a ténynek, úgy véljük messzire vezető hatásai lehettek. A hadsereg ellátása, majd később az egyéb állami ügyletek nagy súlya bizonyos szerepeket evolúciósan megerősített, másokat nem jutalmazott. Ez a tény föltevésünk szerint szerepet játszott a kereskedelem intézményén alapuló társadalmi gazdasági forma, másként szólva a kapitalizmus hazai sajátosságainak (Marc Bloch szép kifejezésével „eredeti jellegzetességeinek”) kialakulásában.

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (OeStA KA)
Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe (ZSt HKR HR).

- Farádi Vörös Ignác 1927: Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései. In: Madzsar Imre (szerk.): *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újbabkori történetének forrásai. Emlékiratok.) Budapest, 57–174. <http://real-eod.mtak.hu/7956/> – utolsó letöltés: 2022. május 9.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: A Helytartótanácsi Levéltár (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 3). Budapest.
- Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848*. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.) Gyula.
- N. N. 1751a: *Uj hadi regulamentum, melly az 1751. esztendőben Magyar ország gyűlése alatt szereztetett, fels. Maria Theresia kegyelmes aszszonyunk tulajdon kegyes*

⁶⁷ Farádi Vörös 1927: 75–79, 88–92.

⁶⁸ Vö. Hardin 2002.

- parancsolatival megerősítettett, deák és német nyelveken ki-adattatott és annak magyar nyelvre lett fordítása f. királyi helytartó tanács által helyben hagyattatott.* Posony.
- N. N. 1751b: *Novum Regulamentum militare, sub Diaeta anni M. DCC. LI. concinnatum, ac per Sacratissimam Caesareo-Regiam Majestatem Benignissime approbatum.* Posonii.
- Richter, A[dolph] F[riedrich] – Schuster, T[raugott] J[loan] (Hg.) 1838: *Német–magyar és magyar–német kézsztár, melyet a többek között: Márton, Páriz-Pápai, a Magyar Tudós Társaság, Holczmann, Scheller és Kraft után kidolgozva, s a legújabb magyar helyesírás-mód szerént minden új magyar szókkal és kifejezésekkel gyarapítva mind a két nemzet hasznára kiadák. Második vagy német – magyar rész. I Deutsch – Ungarisches und Ungarisch – Deutsches Handwörterbuch, nach v. Márton, Páriz-Pápai, der königl. Academie der Wissenschaften zu Pesth, Holzmann, Scheller und Kraft bearbeitet, und sowohl mit Anwendung der neuesten ungarischen Orthographie, als auch mit Aufnahme aller in der ungarischen Sprache, bereits eingeführten neuen Wörter und Ausdrücke vermehrt, zum Gebrauche beider Nationen. Zweiter oder Deutsch – Ungarischer Theil.* Wien 1838.
- Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Fordította Károli Gáspár. Budapest 1995.
- Thim József 1888: Belgrád ostroma. (Vörös Antal feljegyzéseiből.). *Hazánk* (8.) 5. 321–334.
- [Virozil Antal] 1861: *Magyarország nyilván- vagy közjoga mint az alkotmánya eredetétől 1847/8-ig fennállott. Történelmi szempontból tekintve s röviden előadva.* Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akerlof, George A. 1970: The Market for „Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics* (84.) 3. 488–500. <https://doi.org/10.2307/1879431>
- Belitzky János 1932: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2.) Budapest.
- Buchanan, James M. 1992 [1985]: Egyéni választás magán, ügynöki és kollektív döntésekben. In: László Géza – Pápai Zoltán (szerk.): *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok.* (Ford. Szegő András.) Budapest, 272–283.
- Coase, Ronald H. 2004 [1937]: A vállalat természete. In: Coase, Ronald H.: *A vállalat, a piac és a jog.* Ford. Meszerics Tamás. (Közgazdasági kiskönyvtár.) Budapest, 53–83.
- Dusek Tamás 2013: Thüinen Elszigetelt állama: az eredeti munka. *Tér és Társadalom* (27.) 3. 28–56. <https://doi.org/10.17649/TET.27.3.2491>
- Eső Péter 1997: Árverés és verseny a közbeszerzésben. *Közgazdasági Szemle* (44.) 7–8. 597–611.
- Halmos Károly 2004: Földrajz és forgalom. *Budapesti Könyvszemle (BUKSz)* (16.) 3. 218–224. Helyreigazítás: *BUKSz* (16). 4. 398. <https://doi.org/10.1108/09555340410547008>
- Hardin, Russel 2002: Bizalom. *Szociológiai Figyelő* (6.) 1–2. 5–25.

- Lázár Balázs 2020: A császári-királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig. *Történelmi Szemle* (62.) 4. 549–564.
- Leland, Hayne 1979: Quacks, Lemons, and Licensing: A Theory of Minimum Quality Standards. *Journal of Political Economy* (87.) 6. 1328–1346. <https://doi.org/10.1086/260838>
- Madzsar Imre 1927: Bevezetés. In: Madzsar Imre (szerk.): *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újkorai történetének forrásai. Emlékiratok.) Budapest, 1–54.
- Marczali Henrik 1915: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* (49.) 1–33.
- Martinkó Károly 2002: *Factoring – A vállalatfinanszírozás hamupipőkéje*. Budapest.
- Nagy-L. István 2013: *A császári-királyi hadsereg, 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa.
- Nelson, Philip 1970: Information and Consumer Behavior. *Journal of Political Economy* (78.) 2. 311–329. <https://doi.org/10.1086/259630>
- Perjés Géza 1963a: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.) Budapest.
- Perjés Géza 1963b: Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti két-száz esztendőben. (Hadtáptörténeti tanulmány.) *Hadtörténelmi Közlemények* (10.) 1. 216–281.
- Perjés Géza 1963c: Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjáratában. *Századok* (97.) 3. 528–564.
- Pintér Tamás 2020: Egy hadbiztos a 1788–1791. évi török háborúban. Farádi Vörös Ignác a fronton. In: Bíró Gyöngyvér – Mohai Aletta (szerk.): *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. (Szakkollégiumi Füzetek 8.) Szeged, 113–129.
- Pintér Tamás 2021: *Hadbiztos, politikus, gazda – avagy „a középsségben megmaradni”*. Farádi Vörös Ignác életútja és személyisége a visszaemlékezései tükrében. (MA-szakdolgozat). Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Rákóczy Rozália 1992: Bihar vármegye katonatartási rendelete, 1804. *Hadtörténelmi Közlemények* (105.) 2. 106–123.
- Simon, Herbert A. 1982: *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. (Ford. Csontos László.) Budapest.
- Szentkláray Jenő 1879: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. (1779-től napjainkig.) Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*. 1. kötet. Temesvár.
- Szentkláray Jenő 1914: Temes vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Temes vármegye története*. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 225–392.
- Thünen, Johann Heinrich von 1910 [1826]: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. (Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister 13.) Jena.
- Williamson, Oliver E. 1975: *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization*. New York.
- Williamson, Oliver E. 1979: Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *Journal of Law and Economics* (22.) 2. 233–261. <https://doi.org/10.1086/466942>